

МАТЕРІАЛИ ДО ТЕМИ

«Особливості розвитку категоріально-понятійного апарату соціології»

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ

1. Особливості розвитку категоріально-понятійного апарату соціології.
2. «Група» як категорія соціогуманітарних наук.
3. «Суспільство» та «культура» як головні поняття соціології.
4. Зумовленість категоріального апарату соціологічної науки методологічною позицією дослідника.

У двох попередніх лекціях ми аналізували етапи *розвитку* соціології як самостійної галузі наукового знання. Що ж саме мається на увазі, коли мова йде про *розвиток* тієї чи іншої науки? З огляду на те, що соціологія (як і будь-яка інша наука) є суспільним феноменом, вона розвивається разом із суспільством. При цьому **головними ознаками її розвитку є**, на нашу думку, **ускладнення структури соціологічного знання, поява нових концепцій** як на рівні загальносоціологічних, так і на рівні спеціальних соціологічних теорій (тобто теорій середнього рівня); **збагачення арсеналу методів збору та аналізу соціологічної інформації** (на рівні емпіричного соціологічного дослідження). Власне, саме на цьому акцентувалася увага у двох попередніх лекціях при розгляді теоретичного та емпіричного доробку головних представників кожного з п'яти етапів розвитку соціології, виокремлених М. Елброу. Ще раз підкреслимо, що виникнення все нових і нових соціологічних теорій обумовлено змінами, що відбувалися в суспільстві на кожному з цих етапів, появою нових соціальних феноменів та процесів, що вимагало їх теоретичного, зокрема соціологічного, осмислення та пояснення.

Основними елементами будь-якої теорії (у тому числі соціологічної) **є категорії та поняття**. Виникнення нових соціальних феноменів та процесів

(соціальних зв'язків, відносин, інститутів, груп тощо) вимагає їх позначення певними термінами. Отже, поява нових соціологічних теорій як показник розвитку соціологічної науки з необхідністю передбачає появу нових *понять*, за допомогою яких фіксуються різноманітні властивості дійсності, що досліджується, взаємозв'язки між цими властивостями, їх зміни тощо. У цьому контексті підкреслимо, що засадничі, найбільш важливі для тієї чи іншої науки поняття називаються *категоріями*. Вся сукупність категорій та понять певної науки, наприклад соціології, складає її *категоріально-понятійний апарат* або, як кажуть, «мову» цієї науки.

Існування специфічної мови, яку розуміють лише представники певної наукової дисципліни, є своєрідним маркером, що відрізняє різні професійні групи – фізиків, біологів, математиків, економістів, політологів, соціологів і т.д.

Отже, щоб стати професіоналом у певній галузі знання, треба засвоїти її категоріально-понятійний апарат. \

Мета цієї лекції полягає в тому, щоб ввести студента-історика в «мову» соціології, тобто познайомити з її головними поняттями, з тими змінами, які відбулися у категоріальному апараті соціологічної науки за часи її існування.

Аналізуючи понятійний апарат соціології перших десятиліть ХХ сторіччя, американський соціолог А. Босков пише: *«На 1920 рік, якщо взяти тільки найзагальніші соціологічні поняття, мав місце доволі повний концептуальний набір: суспільство, соціальна група, соціальна інституція, соціальний процес, соціальні відносини, соціальна взаємодія, соціальні мотиви, суспільний поділ праці, соціальна стратифікація, соціальний контроль і соціальна зміна»*.

З часом понятійний апарат соціології змінювався і не лише, як зазначалось вище, під впливом соціальних змін, необхідності пояснити ці зміни, не лише завдяки використанню нових дослідницьких процедур, але й завдяки впливу суміжних соціальних дисциплін. Отже, трансформація «мови» соціології полягає в тому, що в її арсеналі з'являються поняття, які

раніше не використовувались, коригується та конкретизується сенс старих понять, запозичуються деякі поняття з інших соціогуманітарних наук. Як приклад такого запозичення І. Попова наводить поняття «соціальна роль», яке було запропоноване культурологом **Ральфом Лінтоном** (1893–1953), а згодом застосовано й у соціологічному дискурсі, де воно використовується у контексті аналізу соціального статусу (соціальна роль розглядається як динамічний аспект статусу). Окрім того, поняття «соціальна роль» у межах його застосування в соціології конкретизується завдяки створенню таких нових понять, як «рольовий конфлікт», «рольова невизначеність», «рольова напруженість» та ін., що використовуються для пояснювання різних проявів суспільного життя людини.

Зміни у категоріальному апараті соціології відбуваються також у зв'язку з тим, що із суспільного життя зникають ті чи інші феномени, а отже, зникає необхідність у позначенні цих феноменів відповідними поняттями. Британський соціолог польського походження **З. Бауман** вважав, що у сучасному суспільстві формування особистості відбувається не завдяки *соціалізації*, яка передбачає цілеспрямований та спонтанний (тобто довільний, такий, що *не* зумовлений зовнішніми чинниками) вплив на індивіда суспільства в цілому, тих чи інших соціальних груп, його найближчого оточення з метою засвоєння ним суспільних та групових норм та цінностей, а завдяки *самоконструюванню* (або самомонтажу) особистості. З огляду на це, на думку вченого, із категоріального арсеналу соціології має бути вилученим таке поняття, як «соціалізація». Така ж доля, підкреслював З. Бауман, повинна спіткати й такі соціологічні категорії, як «суспільство» та «соціальна група», а акценти предметного поля соціології мають бути зміщені на спільноти, угруповання.

Багато сучасних соціологів (ми також належимо до них) не погоджуються з цією позицією шановного метра соціологічної науки, вважаючи, що зазначені ним поняття не можна викреслити із сучасного соціологічного дискурсу, оскільки феномени, які вони позначають, існують і

сьогодні (хоча, звичайно, ці феномени зазнали і продовжують зазнавати суттєвих змін).

Ще одна причина змін у понятійному апараті соціології пов'язана із ідеологічними чинниками, які в умовах тієї чи іншої країни не «допускають» певні поняття та категорії до арсеналу соціологічної науки. Так, за часів Радянського Союзу у вітчизняній соціології не використовувались або наповнювались викривленим змістом такі поняття, як «соціальна стратифікація», «соціальний статус», «соціальна інституція», «соціалізація» та ін. Особливо це стосується першої із перелічених нами категорій, адже «соціальна стратифікація» – це поняття, що відображує вертикальну структуру суспільства, соціальну нерівність, обумовлену різним доступом тих чи інших страт (соціальних груп) до економічного, культурного та соціального капіталу, тобто різним рівнем матеріального статку, освіти, політичної влади тощо. Оскільки у контексті тих ідеологічних догматів, які панували в радянському суспільстві, соціальної нерівності в СРСР не було, поняття «соціальна стратифікація» використовувалось лише по відношенню до капіталістичних суспільств.

Отже, розвиток категоріально-понятійного апарату соціологічної науки здійснюється за різних причин: як результат появи нових чи зникнення існуючих соціальних феноменів та процесів, завдяки запозиченню тих чи інших понять із суміжних наукових дисциплін (психології, антропології, культурології тощо), а також через усунення ідеологічних перепон у використанні тих чи інших понять.

Якщо звернутися до словника сучасної соціології, то можна побачити, що він нараховує сотні (якщо не тисячі) понять та категорій. Деякі дослідники вважають, що категоріально-понятійний апарат соціологічної науки вибудовується навколо певного, надзвичайно важливого для неї поняття. Так, російські дослідники К. Сорвін та О. Сусоколов підкреслюють, що центральним поняттям соціології є категорія **«соціальна група»**, визначаючи її як «сукупність людей, що мають загальну соціальну ознаку і

виконують суспільно необхідну функцію в загальній структурі суспільного розподілу праці та діяльності». Доводячи це, вони не тільки наводять численні соціологічні поняття, які безпосередньо походять від даної категорії, але й стверджують, що практично всі соціологічні терміни позначають явища та процеси, що відбуваються всередині тих чи інших соціальних груп, взаємодію між різними групами, суб'єктів цієї взаємодії, різноманітні ознаки та характеристики соціальної групи, позиції та функції індивідів у групах тощо.

Визначення соціальної групи, на думку названих вище дослідників, включає три основні елементи:

1. Взаємодію, тобто інформаційні контакти, що здійснюються за допомогою знакових систем («мов»).

2. Членство, тобто наявність групової культури, що виявляється в системі знаків (символів), за допомогою яких члени даної групи відрізняють один одного від представників інших груп.

3. Ідентичність, тобто сукупність ознак, за якими індивіди, що не входять до якої-небудь групи, відрізняють членів цієї групи (або в принципі можуть це зробити).

Існуючі **типології соціальних груп**, як вважають ті ж автори, можна розділити на два класи:

- групи, що враховують співвідношення груп між собою;
- групи, що враховують співвідношення групи та її членів.

До першого класу відносять поділ груп на *великі – малі – середні, формальні – неформальні*. До другого класу – виділення *первинних і вторинних*, а також *референтних* груп.

Великі соціальні групи – це відносно усталені, такі, що історично склалися, спільності людей, які займають певне місце та відіграють специфічну роль (виконують особливі, тільки їм притаманні функції) у системі соціальних зв'язків історично-конкретного суспільства. Великі соціальні групи можуть включати від декількох тисяч до декількох сотень

тисяч людей. З огляду на це, члени однієї великої групи (наприклад, молоді) не можуть бути особисто знайомими один з одним, не мають безпосередніх контактів тощо. Великі соціальні групи виокремлюють за демографічними, національно-етнічними, територіальними, професійними та класовими критеріями. До **соціально-демографічних** груп відносять соціальні групи, що виділяються за віком (вікові групи: діти, підлітки, молодь, люди середнього віку, похилі люди тощо) та статтю (гендерні групи: жінки та чоловіки). До **соціально-етнічних** (чи соціально-національних) відносять соціальні групи, члени яких мають спільне етнічне походження, належать до однієї національності (українці, росіяни, вірмени, німці, французи і т.д.). До **соціально-територіальних** (чи соціально-поселенських) груп відносять групи людей за місцем їх проживання (у місті чи селі) – міські жителі та мешканці села. **Соціально-професійні** групи виокремлюють за професійною діяльністю їх членів: інженери, лікарі, вчителі, науковці, працівники торгівлі, правоохоронних органів, військовослужбовці тощо. До **соціально-класових** груп належать такі групи, як робітники (наймані працівники), селяни, підприємці (у малому, середньому та крупному бізнесі) та ін.

Середні соціальні групи – це такі групи, в яких кожен член може знати кожную іншу людину, що входить до цієї групи (в обличчя або за якимись іншими ознаками), але *не може відстежити* реакцію кожної з них на свою поведінку (для цього група дуже велика). Прикладом середніх соціальних груп можуть бути колективи тих чи інших підприємств, організацій, установ (навчальних закладів – шкіл, коледжів, університетів; промислових підприємств – заводів, фабрик; торговельних установ – супермаркетів, універмагів тощо).

Мала соціальна група – це нечисленна за складом соціальна група, члени якої об'єднані загальною діяльністю і знаходяться у безпосередньому стійкому особистому спілкуванні один з одним, що є основою для виникнення як емоційних відносин, так і особливих групових цінностей і норм поведінки. Прикладами малої групи є сім'я, виробнича бригада,

шкільний клас, студентська група, науковий, військовий та інші первинні колективи. В усіх цих групах кожен їх член може безпосередньо контактувати з будь-яким іншим членом тієї ж групи.

У сучасній соціології досліджуються як великі, середні, так і малі соціальні групи. При цьому останні все частіше потрапляють сьогодні у коло дослідницьких інтересів фахівців-соціологів, що обумовлюється їх зацікавленістю повсякденним життям людей, яке відбувається саме в малих групах – у родині, навчальному чи виробничому колективі тощо.

Як підкреслювалось вище, в соціології виокремлюють також формальні та неформальні групи.

Під **формальними** групами розуміють групи, що відрізняються такими особливостями:

- норми, цінності, ролі групи чітко формалізовані, тобто закріплені в текстах (відповідних документах – уставах, посадових обов'язках тощо);
- норми, цінності та ролі групи визначаються зовнішніми по відношенню до групи агентами (іншими групами, державою, певною інституцією і т.д.).

Відповідно **неформальні** групи – це такі групи, які не мають чітких закріплених ролевих очікувань, нормативної та ціннісної (цільової) бази. Неформальні групи самі виробляють свою ціннісно-нормативну базу та рольову структуру.

Прикладами формальних соціальних груп можуть бути, скажімо, студентська група чи викладацький колектив певного факультету чи вищого навчального закладу в цілому.

До неформальних соціальних груп можна віднести групи, що формуються за спільними інтересами, ціннісними уподобаннями її членів: дружні компанії, субкультурні об'єднання, фанатські групи (вболівальників футбольних команд, прихильників тих чи інших співаків, акторів, спортсменів і т.д.).

Неформальні групи викликають сьогодні особливий інтерес соціологів, оскільки їх створення та функціонування є результатом

самоорганізації членів цих груп, їх самодіяльності, соціальної активності. Окрім того, неформальні соціальні групи (особливо ті, діяльність яких має громадянське спрямування) можуть стати основою громадянського суспільства.

З поняттями «формальні» та «неформальні» групи тісно пов'язані поняття «первинні» та «вторинні» групи. Два останні поняття ввів до наукового обігу американський соціолог та соціальний психолог **Чарльз Кулі** на початку ХХ століття. До *первинних* груп відносяться такі, з членами яких людина пов'язана, перш за все, емоційними зв'язками (сім'я, дружні компанії). *Вторинні* групи – це такі, в яких людина вступає у знеособлені, формальні відносини (організації, політичні партії і т.д.). Згідно з думкою Ч. Кулі, саме первинні групи найбільше впливають на людину. Неформальна група завжди є первинною, а формальна – вторинною.

Ще одним поняттям, безпосередньо пов'язаним з названими вище термінами, є поняття «референтна група». **Референтні** групи – це групи, на норми та цінності яких орієнтується індивід. Кожен індивід може мати безліч референтних груп; проте він не обов'язково є їх членом. Референтними можуть бути такі групи, як батьківська сім'я або компанія однолітків. Референтна група може бути навіть уявною або такою, що існувала у минулому. Ці групи мають велике значення в процесі соціалізації (виховання) людини.

Отже, референтна група – реальна або уявна соціальна група, система цінностей і норм якої є для індивіда еталоном. Поняття референтної групи було запроваджено американським соціальним психологом **Р. Хайменом**.

Як підкреслювалось вище, російські дослідники К. Сорвін та О. Сусоколов вважають поняття «соціальна група» центральною категорією соціологічної науки. З огляду на дефініції (визначення) представлених вище понять, з ними безпосередньо пов'язані численні соціологічні поняття, що визначають різноманітні характеристики цих груп та індивідів, які до них входять. Серед них такі поняття, як «соціальна взаємодія», «соціальні

відносини», «соціальна структура», «соціальна роль», «соціальний статус», «соціальні норми», «соціальні девіації», «соціальні цінності», «стиль життя», «соціальні нерівності», «соціальний контроль», «соціальні санкції», «соціалізація», «конфлікт», «соціальна організація» та інші.

Звичайно, представлена точка зору має право на існування. Кожна людина як член суспільства проживає своє життя в тих чи інших групах, вступаючи у взаємодію з іншими членами цих груп, більш того, саме завдяки цій взаємодії індивід соціалізується, тобто засвоює норми і цінності певної групи та суспільства в цілому, опановує різні соціальні ролі, набуває певних соціокультурних характеристик, стає особистістю.

Проте соціальна взаємодія відбувається не лише на міжіндивідуальному рівні та на рівні взаємодії між малими соціальними групами, тобто на мікросоціальному рівні. У взаємодію вступають середні (організації, установи тощо) і великі (демографічні, етнічні, професійні, поселенські, класові) соціальні групи. Всі рівні соціальної взаємодії (мікро-, мезо- та макросоціальний) у своїй єдності утворюють історично конкретне *суспільство*, яке відрізняється від інших історично конкретних суспільств тим, на яких засадах відбувається ця взаємодія, а саме – на яких нормах, цінностях, звичаях, традиціях тощо вона ґрунтується, тобто кожне суспільство відрізняється від інших суспільств своєю *культурою*.

З огляду на зазначене вище, ми вважаємо, що головними категоріями соціології, окрім поняття «соціальна група», є такі категорії, як «суспільство» і «культура». Саме тому зупинимось на аналізі змісту цих понять більш докладно.

Перш за все підкреслимо, що поняття «суспільство» і «культура» майже одночасно входять у науковий обіг: їхнє активне використання вченими-гуманітаріями відноситься до XVIII століття. На наш погляд, практично одночасне конституювання понять «культура» і «суспільство» обумовлено тим, що саме в цей період феномени, що відповідають цим поняттям, почали сприйматися як деякі тотальності. Не автономне існування окремих сфер культури чи окремих сфер суспільства, а внутрішня цілісність

одного й іншого (культурного і соціального) стає предметом теоретичної рефлексії.

У залежності від характеру філософської чи соціологічної системи знання поняття «суспільство» і «культура» одержували різні інтерпретації. Так, поняття «суспільство» визначали як *сукупність людських індивідів, суму тих зв'язків і відносин, в яких ці індивіди знаходяться; як гранично широку спільність людей, форму найбільш загального соціального зв'язку; як систему відносин, що пов'язують індивідів, групи, спільноти в деяку цілісність на базі загальної діяльності і культури; як сукупність соціальних інститутів, що забезпечують організоване задоволення потреб, збереження і розвиток культури; як раціонально організовану форму спільної діяльності, що ґрунтується на конвенції або близькості інтересів; як соціальну форму руху матерії, людство у своєму історичному розвитку* тощо.

Важливо відзначити, що, на яких би методологічних позиціях не стояли дослідники: на позиціях *холізму* з його **баченням суспільства як цілісності**, характеристики якого неможливо вивести з характеристик окремих індивідів (дана позиція (її, як правило, називають **об'єктивістською**) переважає в таких соціологічних підходах і теоріях, як органіцизм, функціоналізм, теорія соціальних фактів Е. Дюркгейма, теорія конфлікту, у тому числі її марксистська версія та ін.), позиціях *атомізму*, що представляє **суспільство як сукупність індивідуальних суб'єктів** («атомів»), які взаємодіють між собою (цієї точки зору додержуються науковці, які представляють такі соціологічні напрямки та концепції, як методологічний індивідуалізм, теорія соціальної дії в її «герменевтичній» і «позитивістській» формі (М. Вебер, Т. Парсонс), феноменологія (А. Шюц), етнометодологія (Г. Гарфінкель), символічний інтеракціонізм та ін.), чи на позиціях інтеграції макро- і мікросоціологічних підходів до аналізу суспільства (теорія раціонального вибору, теорія соціального конструювання реальності П. Бергера і Т. Лукмана та ін.), їхнє розуміння людського суспільства і рушійних сил його

розвитку ґрунтувалося на визнанні культурних чинників цього процесу, на культурно-аналітичному дослідженні суспільства.

В інтерпретації одного із засновників соціології Г. Спенсера суспільство представляє собою *«композицію всякого роду ідей, вірувань і почуттів, що реалізуються за посередництвом індивідів»*. Як бачимо, серед найважливіших характеристик суспільства англійський учений насамперед називає основні елементи культури, вважаючи, що головною умовою збереження суспільної цілісності, суспільства як такого є згода більшості його членів із прийнятою в ньому системою цінностей.

Класик світової соціології Е. Дюркгейм визначав суспільство як надіндивідуальну духовну реальність, засновану на *«колективних уявленнях»*, тобто на власне культурних феноменах.

К. Маркс визначав суспільство як сукупність відносин між людьми, що історично розвивається та складається в процесі їхньої спільної діяльності.

Відповідно до концепції М. Вебера, суспільство – це соціальна, тобто орієнтована одна на одну, *наповнена певним змістом взаємодія* людей.

Т. Парсонс та інші представники структурного функціоналізму вважали суспільство системою, інтегральним витокком якої є норми, цінності та інші характеристики культури.

Сучасне соціологічне знання, зокрема постмодерністське бачення суспільства, акцентує увагу на процесуальному образі соціального світу, підкреслюючи динамічний характер культурних (ціннісних) змін, що відбуваються в ньому.

У ХХ столітті були розроблені десятки соціологічних теорій суспільства, автори яких прагнули дати якомога точнішу характеристику сучасного їм соціуму, визначити його сутнісні риси. Це теорії менеджерального (Т. Веблен, Т. Скотт, А. Берлі, Г. Мінз, Д. Бернхем), корпоративного (Ч.Р. Міллс, У. Уорнер, П. Друкер, У. Уайт), масового (Х. Ортега-і-Гассет, Д. Рісмен, Е. Шилз, Г. Блумер), тоталітарного (Е. Юнгер, В. Зомбарт, Х. Арендт, К. Маннгейм), індустріального (М. Хоркхаймер,

Т. Адорно, Г. Маркузе, Р. Блонер, Г. Брейверман, Р. Арон), постіндустріального (Д. Белл, А. Турен, Т. Стоуньєр), суперіндустріального (інформаційного, сервісного) (О. Тоффлер, Ф. Ферраротті) суспільства та багато інших. Навіть цей далеко не повний перелік теорій суспільства свідчить про те, що, концептуалізуючи соціальне, їхні автори насамперед шукали культурні засади суспільних трансформацій. Про це ж свідчать наведені вище та багато інших дефініцій поняття «суспільство», які, як уявляється, артикують спрямованість інтересу сучасних соціальних учених, які досліджують соціум, а саме: аналіз способів, форм, у тому числі традицій, звичаїв, цінностей і норм людської взаємодії, тобто власне культурних феноменів.

Згідно із соціосинергетичним підходом, суспільство – це система, що саморозвивається, рушійними силами якої, зокрема, виступають ціннісні зміни.

Отже, поняття «суспільство» насамперед характеризує феномени *процесу осмисленої взаємодії* між людьми. Однак процес цей може здійснюватися лише на основі адекватно сприйманих усіма його учасниками способів взаємодії, опосередкованих нормами, цінностями й іншими елементами культури. *Результат* цього процесу, його продукт і є культурою даного суспільства.

Безсумнівно, що і про суспільство, і про культуру одночасно можна говорити і як про процес людської взаємодії, і як про його результат. Однак ці поняття («суспільство» і «культура») і відповідні їм феномени не є абсолютно тотожними.

Їхнє співвідношення на поняттєвому рівні можна визначити як відношення між «формою» і «змістом», «сутністю» і «явищем». Порівнюючи феномени суспільства і культури, перше можна характеризувати насамперед як *процес* людської взаємодії, друге – переважно як його *продукт*, отриманий тими чи іншими засобами. Саме так, як видається, розуміє суспільство відомий польський соціолог П. Штомпка, який підкреслює насамперед його

динамічні характеристики. «Суспільство, – пише він, – не що інше, як зміна, рух і трансформація, дія та взаємодія, конструкція та реконструкція, постійне становлення, в значно більшій мірі, ніж стабільний стан! ... Динамічна перспектива є єдиним онтологічно виправданим підходом у соціології». При цьому, природно, соціолог досліджує не тільки соціальні зміни (адже життя будь-якого суспільства – це єдність мінливості і стабільності), але й усталені феномени, що детермінують ідентичність того чи іншого соціуму. Ці усталені феномени, на нашу думку, і є культурою. Спробуємо надати більш переконливі докази цього твердження, звернувшись до аналізу змісту поняття «культура».

Гуманітарне знання нараховує безліч визначень даного поняття. Це обумовлюється багатогранністю культурних феноменів, що, на наш погляд, детермінує множинність векторів аналізу взаємодії культури і суспільства, особливо актуального в умовах трансформації пострадянських країн, у тому числі України.

Класичним дослідженням історії вживання поняття «культура» та систематизації його значень у мові науки вважається робота швейцарського вченого Йозефа Нідермана «Культура. Історія розвитку поняття від Цицерона до Гердера» (1940). У роботі представлений перелік значень категорії «культура» та близьких до нього за змістом висловлювань видатних представників європейської гуманітарної думки від античності до XVIII століття, тобто до того часу, коли дана категорія стала вживатися в значенні, близькому до сучасного.

Аналіз історичного контексту розвитку поняття «культура» свідчить про значну трансформацію його змісту. Спочатку воно означало процеси освоєння людиною природи, виховання і навчання. У XVI, XVII й особливо в другій половині XVIII століття культура сприймається як особливий аспект життя суспільства, спосіб людської діяльності, що відокремлює її від тваринного існування. У цей період набувають розвитку два підходи до трактування культури. Відповідно до першого, культура – це процес

розвитку людського розуму, розумних форм життя (французькі просвітники); це людська духовність, еволюція якої сприяє прогресу суспільства (представники німецького класичного ідеалізму і просвітництва: І. Кант, Й. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. Гегель, Г. Лессінг, Й. Гердер). У рамках другого підходу культура розглядалася як автономна система цінностей та ідей, що визначають тип соціальної організації (неокантіанство – Г. Ріккерт, Е. Кассіпер).

Реєстр визначень поняття «культура» у наукових публікаціях середини ХХ століття представлений у книзі американських культурологів А. Кребера і К. Клакхона «Культура. Критичний огляд концепцій і визначень», що була видана у 1952 р. У ній наводяться тільки 150 визначень поняття «культура». Перевидана через 10 років названа вище робота містить уже близько 200 дефініцій (визначень) цього поняття. Наприкінці шістдесятих – початку сімдесятих років ХХ століття французький соціолог Абраам Моль у своїй книзі «Соціодинаміка культури» (у Радянському Союзі книга була видана у 1973 р.) говорить про те, що в сучасній йому науці нараховується понад 250 визначень поняття «культура».

Автори підручника з філософії, виданого в Києві у 1994 році, називають ще більш значну кількість – 300 дефініцій цієї категорії. В одній з публікацій Сковородинівських читань – 97 наводяться свідчення деяких закордонних учених, зокрема Р. Робіна, про те, що сучасна наука нараховує близько 500 визначень терміна «культура».

Нарешті, згідно з Internet-інформацією, сьогодні світове соціогуманітарне знання містить близько 1300 визначень поняття «культура».

У соціології існують різні підходи до розуміння сутності культурних феноменів: французька школа акцентує увагу на ціннісно-нормативному підґрунті культури; німецька – на етико-нормативному. В американській соціології представлені культуралістська, антрополого-структуралістська і структурно-функціоналістська традиції аналізу культури. Незважаючи на

методологічні відмінності, як у класичних (Г. Спенсер, Г. Зіммель, М. Вебер, Ф. Тьонніс), так і в сучасних (Н. Еліас, Ю. Хабермас, П. Бурдьє та ін.) соціологічних теоріях величезне місце відводиться культурному виміру суспільства. При цьому культура розглядається в її соціальному контексті, тобто як результат соціальної взаємодії.

Н. Смелзер у роботі «Теорія культури» (1992 р.), розглядаючи визначення поняття «культура» за останні сто років, підкреслює, що класична теорія та соціальна антропологія розуміють культуру насамперед як систему цінностей, відносин, норм і переконань, що характеризують як суспільство в цілому, так і його підгрупи (субкультура, контркультура і т.д.).

Витоки соціологічного розуміння культури як *репрезентативної культури* необхідно шукати в роботах О. Конта. Визначаючи суспільство насамперед як спільність духу, він вважав, що єдність соціуму ґрунтується на згоді, що породжена емоційно-моральними зв'язками між його членами.

Інший видатний соціолог М. Вебер, називаючи соціологію емпіричною наукою про культуру, вважав найважливішими компонентами, суттю соціокультурної системи етичні установки. Головний соціоутворюючий фактор, за М. Вебером, – це зміст дій, який мається на увазі індивідом, що їх здійснює, тобто власне культурний (породжений людською свідомістю) компонент. У такій інтерпретації докорінно змінюється (у всякому разі, у порівнянні з об'єктивістською тенденцією в соціологічному знанні) саме розуміння суспільства. М. Вебер розглядає його не як об'єктивну реальність, «продовження» природи, а як продукт людських дій, створений людьми, штучний феномен, тобто продукт культури. Тому до вивчення суспільства, вважає він, необхідно підходити як до вивчення культурних продуктів, тобто будь-який аналіз суспільних явищ має бути соціокультурним аналізом, оскільки суспільство таке, яким воно є в культурі.

Саме культура, на думку іншого відомого німецького дослідника О. Шпенглера, є універсальною категорією в дослідженні суспільства,

виступаючи основою його інтеграції або диференціації, підтримки соціальної цілісності, стабільності, наступності, динаміки розвитку соціуму.

Культурну обумовленість динамічних характеристик суспільства активно досліджував П. Сорокін. Наведемо лише одне визначення культури, яке він дає у своїй роботі «Соціальна і культурна динаміка» і яке, на наш погляд, є прекрасною ілюстрацією його бачення культури і суспільства як цілісної, інтегрованої системи. Отже, П. Сорокін розуміє культуру як тотальну суму всього, що створюється чи модифікується *свідомою* або *несвідомою* діяльністю двох чи більше індивідів, *які взаємодіють* один з одним чи визначають умови поведінки один одного. Суспільні зміни здійснюються за провідної ролі культури. Це обумовлено тим, що культурні системи, перш за все смислові комплекси (ідеї, норми, цінності), конституюють будь-який феномен соціального. Про це говорять багато сучасних філософів і соціологів. Так, німецький філософ Ф. Тенбрук пише: *«Культура є суспільним фактом остільки, оскільки вона є репрезентативною культурою, тобто виробляє ідеї, значення і цінності, які діють в силу їх фактичного визнання. Вона охоплює всі вірування, уявлення, світогляди, ідеї та ідеології, які впливають на соціальну поведінку, оскільки вони або активно розділяються людьми, або користуються пасивним визнанням»*.

Американські вчені А. Кребер і К. Клакхон детермінуючу роль культурних феноменів у суспільній динаміці пояснюють тим, що сутнісне ядро культури складають традиційні (що історично склалися і акцентовані) ідеї, в першу чергу ті, яким приписується особлива цінність. Культурні системи, вважають названі вище вчені, можуть розглядатися, з одного боку, як результати діяльності людей, а з іншого – як її регулятори.

Американський соціолог Е. Шилз вважає, що ядром суспільства є центральна система цінностей (тобто головних елементів культури), що має сакральний (священний) характер і представляє собою кінцеве джерело

авторитету, що легітимізує розподіл станів, винагород та ролей у рамках соціальної системи.

Цю точку зору поділяють Г. Лассвелл і А. Кеплен, які вважають, що цінності – це та основа, яка надає соціальним взаємодіям конкретного змісту і перетворює їх у соціальні відносини.

Цікавою, на наш погляд, є дефініція культури сучасного американського соціолога Р. Інглехарта. *«Під культурою, – пише Р. Інглехарт, – ми розуміємо суб'єктивний аспект суспільних інститутів: переконання і вірування, цінності, знання і навички, які засвоєні представниками даного суспільства і доповнюють зовнішні системи примусу і комунікацій».*

Таким чином, суспільство існує тільки в культурній репрезентації, але і культура не може бути поза соціальною взаємодією, вона завжди дана у функціональному контексті всіх суспільних явищ.

Як писав відомий радянський дослідник Е. Маркарян, культура *«заповнює і насичує собою весь соціальний простір, утворений кооперованою людською діяльністю, виявляється ніби розмитою по всьому тілу соціального організму і проникаючою в усі його пори».*

В інтерпретаціях культури, що відображають нове уявлення про світ, особливу увагу привертають позиції соціологів-постмодерністів, які акцентують увагу на її непередбачуваності, незв'язності, нестійкості, суперечливості та нестабільності. Одночасно підкреслюється тісний взаємозв'язок культури з соціальною структурою, що відрізняється в сучасних умовах тими ж характеристиками.

На думку Е. Тирик'яна, соціологія, що вивчає інституційну структуру, яка виступає на поверхні людських відносин, не може ігнорувати культуру як «внутрішню» латентну структуру суспільства.

Розглядаючи суспільство, соціальну реальність як множинність форм відносин між людьми, структур їх взаємозв'язків і взаємодії, культуру, культурну реальність, на наш погляд, можна визначити як зміст цих форм і

структур, як результат творчого самовираження, креативний ресурс даного суспільства в цілому або його окремих груп.

Таким чином, не ототожнюючи, але й не протиставляючи поняття «культура» і «суспільство» та відповідні їм феномени, ми виходимо з позиції, згідно з якою жодне суспільне явище не може протікати поза культурою, незалежно від неї. Це означає, що будь-яка зміна в суспільстві тягне за собою зміни в системі його норм і цінностей, тобто культурну трансформацію, і навпаки, зміни в культурній системі обов'язково повинні супроводжуватися зрушенням у соціальному полі.

Соціологічний аналіз трансформаційних процесів на посткомуністичному просторі, в тому числі в Україні, переконливо демонструє, що культура є найважливішим фактором, відповідальним за зміст, смисли, символи, образи і зразки соціального (дії, інституту, порядку, нерівності тощо), вона представляє собою найбільш усталену і консервативну основу соціальності, завдяки чому і забезпечується автентичність суспільства. З іншого боку, радикальні соціальні зміни спричиняють серйозний вплив на культурне середовище, приводячи до культурної травми (П. Штомпка). Остання, у свою чергу, викликає зміни в соціальній структурі та культурі в цілому, детермінуючи становлення і розвиток нових форм соціальних утворень, зокрема суспільств ризику. У зв'язку з цим такі сучасні дослідники, як У. Бек, Е. Гідденс та ін., говорять про *соціокультурну* зумовленість виникнення сучасних ризикогенних суспільств.

Як підкреслює відомий російський соціолог Л. Іонін, сьогодні культура все більше бере на себе «функції мотора ... суспільних змін і розвитку». Про це неодноразово писав і Д. Белл, підкреслюючи різке зростання ролі культурного чинника в житті сучасного суспільства. Він вважав, що в сучасних умовах культура стає автономною і домінуючою суспільною силою, орієнтованою на майбутнє, на формування реалій нового, невідомого ще суспільства.

Інтерес до «культурної» проблематики, що так загострився в останні десятиліття, обумовлений також, а можливо, і в першу чергу, все зростаючою роллю культурного капіталу і культурної нерівності в соціокультурній диференціації.

Отже, представлений нами вище аналіз дефініцій понять «суспільство» та «культура» і феноменів, що позначаються цими поняттями, на наш погляд, свідчить про те, що саме ці поняття є головними категоріями соціології. Поєднанням цих понять утворюється ще одне надзвичайно важливе соціологічне поняття – «соціокультурне». Інтерпретуючи це поняття, почнемо з того, що тісний взаємозв'язок і взаємозумовленість, «взаємоперетворення» феноменів суспільства і культури, їх «безшовне з'єднання» дозволяють говорити про суспільство саме як про *соціокультурну реальність*.

Підкреслимо, що поняття «соціокультурне» сьогодні активно використовується в мові соціології. Наукова (соціологічна) традиція використання цього поняття найбільше повно відбита в роботах П. Сорокіна, який зазначав, що «суспільство» не може бути більш широким поняттям, ніж «культура», у той же час вони не можуть розглядатися поза зв'язком одне з одним. Розділити суспільство і культуру, вважав учений, можливо тільки на рівні теоретичних моделей, тому що насправді існує тільки одна реальність – *соціокультурна*.

Звертаючись до категорії «соціокультурне», П. Сорокін у такий спосіб характеризує всі феномени *власне людського буття*. Якщо ці феномени, вважав він, не досліджувати як повторювані явища, розглянуті одночасно в матриці суспільства і культури, жодне з них не можна адекватно зрозуміти або знайти його дійсні причини. Тільки «цілісний аналіз суспільства і культури» допоможе уникнути однобічності численних теорій, що намагаються пояснити сутність соціальних явищ. Такий цілісний аналіз, на думку П. Сорокіна, здійснює тільки соціологія.

Соціокультурними він називає феномени, що відносяться до так званих надорганічних явищ, під якими П. Сорокін розумів «мову, науку і філософію, релігію, мистецтво (живопис, скульптуру, архітектуру, музику, літературу і драму), право й етику, вдачі і манери, технічні винаходи і процеси, починаючи від найпростіших знарядь праці і закінчуючи найскладнішими машинами, дорожнє будівництво, зодчество, оброблення полів і садів, приручення і дресирування тварин тощо, а також соціальні інститути».

В сучасній соціологічній літературі поняття «соціокультурне» далеко не завжди вживається в сорокінській інтерпретації. Багато дослідників істотно звужують зміст даного поняття, відносячи до феноменів, які ним позначаються, лише власне культурні характеристики (насамперед цінності).

На нашу думку, категорія «соціокультурне» характеризує *таку взаємодію між індивідами (чи групами індивідів) у всіх сферах їхньої суспільної життєдіяльності, що припускає співвимірність, єдність тих чи інших культурних феноменів (насамперед норм і цінностей), які інтерналізовані цими індивідами (чи групами індивідів), і певних суспільних, соціальних конструктів (структур), в яких ці культурні феномени виявляються.*

Підсумовуючи все сказане вище, ще раз підкреслимо, що суспільство і культура, соціальне і культурне не співвідносяться між собою як ціле та його частина, тотальність і сегмент. Це нерозривно пов'язані, такі, що доповнюють один одного аспекти суспільного життя, аспекти соціокультурної реальності. При цьому соціальний аспект відображає цю реальність з точки зору зразків і способів взаємодії людей, які об'єднуються в групи або спільноти, а культурний аспект – з точки зору значень, цінностей і норм, завдяки яким індивіди (або групи індивідів) взаємодіють між собою.

Бачення цілісності, органічної єдності соціальних і культурних феноменів привело до формування в соціальній науці *соціокультурного підходу* до аналізу суспільства. У рамках цього підходу суспільство

розглядається як діалектична єдність культури і соціальності, що створюються, відтворюються і перетворюються в процесі людської взаємодії.

Що стосується безпосередньо соціології, то однією із специфічних особливостей соціологічного аналізу соціальних феноменів та процесів є саме соціокультурний аналіз, тобто дослідження суспільних явищ як соціокультурних за своєю природою.

Отже, ми розглянули головні поняття соціології, акцентуючи на тому змісті, який вкладають у визначення цих понять соціологи, що працювали у різні часи та належали до різних соціологічних напрямків, а також на власних дефініціях деяких із цих понять. При цьому визначення деяких із них, наприклад, «суспільство» та «культура» мають певні відмінності. Це стосується не тільки названих категорій, а й багатьох інших соціологічних понять. Чим же це можна пояснити?

Відповідаючи на це питання, почнемо з того, що однією із головних ознак *наукового* знання (окрім його неупередженості та здобуття за допомогою специфічних, притаманних тільки певній науці методів) є **«однозначність понятійного фонду»**, тобто поняття та категорії необхідно застосовувати у тому самому змісті та обсязі. Але для суспільних наук, у тому числі для соціології, дотримання цього правила є надзвичайно складною справою. На думку І. Попової, це обумовлюється *«недостатньою розвиненістю понятійного фонду цих наукових дисциплін у порівнянні з природничо-науковим знанням, необхідністю більш широкого використання „повсякденної мови”, в якій слова мають додаткові, часто не відповідні науковій мові, значення. Так, якщо взяти терміни „інституція”, „роль”, „група”, „взаємодія” тощо — про все це ми чули у повсякденному житті. Й це може призвести до двозначності й нерозуміння, якщо поняття, що використовується у соціологічному дослідженні, не буде визначене якомога точніше»*.

Двозначність чи навіть **багатозначність** тих чи інших соціологічних **понять** може зумовлюватись також тим, що їх зміст залежить від теорії, в

межах якої працює той чи інший дослідник.

Для будь-якої науки теорія чи концепція, якої дотримується вчений, є певною **методологічною стратегією**, тобто **системою принципів і засобів організації та побудови теоретичної та практичної наукової діяльності**. Стратегія реалізується за допомоги наукових категорій та понять, які використовуються, як уже зазначалося, для фіксації властивостей та відносин, які досліджує науковець, щоб дійти певних висновків щодо предмета свого аналізу (явища, процесу тощо). У цьому контексті підкреслимо, що те чи інше явище може називатися однаково, але сенс, який вкладають у цю назву (термін), може бути іншим і часом дуже відмінним.

Розглянемо **відмінності у змісті** деяких **соціологічних понять**, що **обумовлюються відмінностями теоретико-методологічних засад дослідження феноменів**, які позначаються цими поняттями.

Почнемо з поняття, до якого ми вже звертали, а саме – з поняття «соціальна група». Вище ми навели лише одну дефініцію цього поняття. Проте у соціологічній літературі існує безліч його визначень. Як було показано, у процесі розвитку соціологічної науки для уточнення цього поняття групи почали поділяти на «формальні» та «неформальні», «первинні» та «вторинні»; поряд з поняттям «соціальна група» почали використовувати поняття «соціальна спільнота» тощо.

У розумінні такого поняття, як «клас», яким позначається один із різновидів соціальної (великої) групи, розбіжності також є вельми значними. Те, що називає «класом» М. Вебер, суттєво відрізняється від того, що розуміє під «класом» К. Маркс. Відмінності у змісті поняття «клас» пов'язані, зокрема, з різним розумінням цих видатних соціологів соціальної структури. К. Маркс визначав її як взаємодію різних груп у процесі суспільно-виробничої діяльності (незалежно від того, як ця об'єктивно-предметна діяльність відображена у свідомості суспільства). М. Вебер істотним параметром соціальної структури вважав престиж, який він визначав як ранг групи, що приписується їй на основі певної системи цінностей. Отже,

відмінності в інтерпретації понять «клас» та «соціальна структура» свідчать про розбіжності методологічних позицій К. Маркса та М. Вебера (відповідно, об'єктивно-предметної та суб'єктивно-ціннісної).

Як зазначає І. Попова, *«ці дві позиції зумовлюють неоднозначність розуміння таких соціологічних категорій, як „соціальний статус”, „соціалізація”, „соціальна інституція”. Наприклад, соціальний статус (лат. status – становище, положення) тлумачать як „становище”, „позицію”, маючи на увазі об'єктивну приналежність до групи, виокремленої за тією чи іншою ознакою. Під статусом розуміють також місце у системі прав та обов'язків, у системі приписів суспільства, зумовленій панівною системою цінностей. Так, зокрема, розумів соціальний статус Макс Вебер, ототожнюючи його з престижем позиції. Саме це розуміння статусу найбільш поширене у західній соціології, яка віддає пріоритет, як правило, суб'єктивно-ціннісній методології».*

Що стосується поняття «соціальна роль», то його використання є, на думку тієї ж дослідниці, безперечною ознакою суб'єктивно-ціннісної методології. Це обумовлено тим, що соціальні ролі, які протягом свого життя виконує людина (роль дитини, учня, студента, матері/батька, професіонала тощо), завжди мають ціннісно-нормативне забарвлення, вони регулюються загальноприйнятими в певному суспільстві чи окремій групі цінностями. Неоднозначність визначень такого поняття, як «соціальна інституція», теж обумовлюється неоднозначністю методологічної позиції дослідників. У залежності від того, наскільки значимою є роль цього поняття у теоретичних побудовах, можна говорити про приналежність тієї чи іншої концепції до макро- чи мікросоціології.

У межах суб'єктивно-ціннісної методології і соціальна система, і місце тієї чи іншої інституції у цій системі розуміються як зумовлені цінностями суспільства. Дещо інше тлумачення поняття «соціальна інституція» дають соціологи, які належать до марксистської методології (хоча сам К. Маркс не вживав цю категорію). Соціальна інституція тлумачиться ними як

«історично посталі, усталені форми організації спільної діяльності людей». При цьому, як підкреслює І. Попова, перелічуються ті самі інституції, про які йдеться при використанні опозиційної методології: сім'я, освіта, наука та ін.

Різні методологічні підходи обумовлюють також різні тлумачення таких понять, як «соціальний конфлікт», «соціальна рівновага», «соціальні зміни», «соціальний розвиток» та ін.

Доводячи, що **зміст багатьох соціологічних категорій залежить від методологічної стратегії, якої додержуються ті чи інші дослідники,** І. Попова доходить таких узагальнень:

- «методологічні стратегії можуть характеризуватися своїми власними поняттями й відповідними їм термінами, які не використовуються у рамках іншої методології;*
- при різних методологічних підходах можуть використовуватися ті самі терміни, в які вкладається різний смисл;*
- смисл термінів, що використовуються у рамках тієї самої методології, може змінюватися, може конкретизуватися й уточнюватися завдяки новим, отримуваним у дослідженнях результатам».*

Отже, щоб опанувати категоріальним апаратом соціології, треба, у тому числі, розуміти причини відмінностей у визначенні та використанні різноманітних соціологічних понять та категорій. При цьому необхідно врахувати, в межах якої теорії та методології вони оформлювалися і яким було їх призначення (що за їх допомоги передбачали зафіксувати й виразити). Адже багато соціологічних понять отримують різне тлумачення в рамках різних методологічних стратегій. Виникає питання: чи сумісне таке «різномудство» з такою ознакою науковості, як «однозначність понятійного фонду»? Чи можна за таких умов вважати соціологію наукою? Звичайно, розбіжності в інтерпретації деяких соціологічних понять є значною проблемою соціологічної науки.

Незважаючи на те, що соціологія лише в ідеалі може мати однозначний

понятійний апарат, соціолог повинен прагнути наукової строгості. Щоб досягти цього, варто прислухатися до порад відомого українського соціолога Ірини Марківни Попової. Розмірковуючи над тим, як досягти наукової строгості у використанні тих чи інших соціологічних понять та категорій, вона пише: *«Практично ж ця вимога означає ось що: позначивши обраний соціальний об'єкт певним терміном і розкривши його смисл за допомоги визначення, слід у подальшому послідовно дотримуватися цього смислу, відповідного характеру тієї концептуальної схеми, яка використовується для роботи. Необхідність звертатися до багатьох літературних джерел, де по-різному можуть розумітися ті самі терміни, не повинна перешкоджати визначенню своєї позиції, якої слід дотримуватися впродовж усього дослідження. У будь-якому разі, цього треба навчатися, такого роду навички необхідно послідовно розвивати й постійно вдосконалювати».*

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ЗНАНЬ

1. Що означає такий вислів, як «мова науки»?
2. Який сенс вкладається у такі терміни, як «поняття» та «категорія»?
3. Які поняття, на думку А. Боскова, склали категоріальний апарат соціології на початку ХХ сторіччя?
4. Що впливає на розвиток категоріально-понятійного апарату соціології?
5. Чому в арсеналі соціології з'являються нові поняття?
6. За рахунок чого відбувається збагачення категоріальної бази соціологічного знання?
7. Наведіть приклади запозичення соціологією понять та категорій із інших галузей соціогуманітарного знання.
8. Що означає вислів «оволодіння категоріальним апаратом соціології»?
9. Назвіть основні категорії, що входять до складу сучасної соціології. Розкрийте зміст 10 таких категорій.

10. Розкрийте зміст такого критерію науковості, як однозначність понятійного фонду.
11. Чому дотримання цього правила («однозначність наукового фонду») викликає певні труднощі у контексті соціології та інших наук про суспільство?
12. Що означає термін «методологічна стратегія дослідника»?
13. Чим зумовлюється двозначність (багатозначність) деяких понять соціології (наприклад таких, як «інститут», «роль», «група» та ін.)?
14. Як методологічна позиція дослідника, характер теорії, якої він дотримується, зумовлює зміст соціологічних категорій і понять?
15. Наведіть приклади змістовного неспівпадіння тих самих понять, що використовуються в межах різних концептуальних схем.
16. Яким змістом наповнюються такі поняття, як «клас» та «соціальна структура», К. Маркс і М. Вебер?
17. Завдяки чому відбуваються зміни у змісті соціологічних понять і категорій?
18. Наведіть приклади категорій (окрім зазначених вище), зміст яких зумовлюється використанням у межах чи то об'єктивно-предметної, чи то суб'єктивно-ціннісної методології.
19. Що зумовлює необхідність конкретизації, уточнення змісту тих чи інших соціологічних понять?
20. Чому деякі соціологи вважають головним поняттям соціологічної науки категорію «соціальна група»?
21. Назвіть поняття, які є похідними або мають безпосереднє відношення до поняття «соціальна група».
22. Виходячи з чого деякі соціологи вважають головними категоріями своєї науки такі поняття, як «суспільство» і «культура»?
23. Коли поняття «суспільство» і «культура» увійшли до наукового обігу соціогуманітарних наук?
24. Наведіть основні визначення понять «суспільство» та «культура».

25. Чому в сучасній соціологічній науці акцентується на культурних чинниках суспільного розвитку?
26. Що означає поняття «соціокультурне»?
27. Який сенс вкладає в поняття «соціокультурне» П. Сорокін?
28. Чому П. Сорокін наголошує на тому, що соціологічний аналіз – це завжди соціокультурний аналіз?

Навчально-методичне забезпечення курсу:

Сокурянська Л.Г. Вступ до соціології. Навчальний посібник. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 206 с. URL: http://sociology.karazin.ua/images/docs/metod_books/vstyp_do_sociology.pdf

Рекомендована література

Основна:

1. Батыгин Г.С. История социологии / Г.С. Батыгин, Д.Г. Подвойский. – М. : Высшее образование, 2007. – 444 с.
2. Бурлачук В. Біля витоків соціологічної думки в Україні / В. Бурлачук, М. Молчанов, В. Степаненко ; за ред. В. Танчера. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 1996. – 114 с.
3. Гансова Е.А. Соціологічні школи та напрямки в Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ століть (Соціологія в Україні чи українська соціологія?): [навч. посіб.] / Е.А. Гансова. – Одеса : Астропринт, 2000. – 64 с.
4. Давыдов Ю.Н. История теоретической социологии : Введение / Ю.Н. Давыдов // Социологические исследования. – 1993. – №5. – С. 33-50.
5. Захарченко М.В. Історія соціології: Від античності до початку ХХ ст. / М.В. Захарченко, О.І. Погорілий. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
6. История социологии в Западной Европе и США : [учеб. для вузов / отв. ред. Г.В. Осипов]. – М. : НОРМА, 2001. – 576 с.
7. Кравченко А.И. История социологии : [учеб.] / А.И. Кравченко. – М. : Проспект, 2006. – 408 с.

8. Піча В.М. З історії української соціологічної думки: [матеріали до лекції з курсу «Соціологія»] / В.М. Піча, Н.Й. Черниш, Л.Й. Кондратик – Львів, 1995. – 64 с.
9. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ століття: [навч. посіб.] / О.І. Погорілий. – К. : Либідь, 1996. – 224 с.
10. Сорвин К.В. Человек в обществе: Система социологических понятий в кратком изложении: [для школьн. ст. кл. и студ. мл. кур.] / К.В. Сорвин, А.А. Сусоколов. – [2-е изд., перераб. и дополн.]. – М. : SPSL «Русская панорама», 2005. – 256 с.
11. Соціологічна думка України: [навч. посіб.] / М.В. Захарченко, В.Ф. Бурлачук, М.О. Молчанов, В.П. Степаненко. – К. : Заповіт, 1996. – 424 с.

Додаткова:

1. Голосенко И.А. Процесс институционализации буржуазной социологии в России конца XIX – начала XX вв. / И.А. Голосенко // Социологические исследования. – 1978. – № 2. – С. 170-179.
2. Голосенко И.А. Становление: ранний этап биографии П. Сорокина / И.А. Голосенко // Рубеж (альманах социальных исследований). – 1991. – № 1. – С. 33-46.
3. Голосенко И.А. П. Сорокин. Документы и материалы / И.А. Голосенко // Рубеж (альманах социальных исследований). – 1992. – № 4. – С. 6-8.
4. Голосенко И.А. Персоналии. Петражицкий Л.И., де Роберти Е.В., Лаппо-Данилевский А.С., Хлебников Н.И. / И.А. Голосенко, Н.И. Сербенко, А.З. Соколов // Социологические исследования. – 1996. – № 8. – С. 127 -132.
5. Голосенко И.А. Питирим Сорокин о внутренних нарушениях социального порядка / И.А. Голосенко // Социологические исследования. – 2000 – № 4. – С. 108-116.
6. Зарубіжна соціологія (ХХ – початок ХХІ ст.): [хрестоматія / відп. ред. В.Г. Городяненко]. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2009. – 656 с.
7. Кондратик Л.Й. Історія соціології України в іменах / Л.Й. Кондратик. –

Луцьк, 1996. – 105 с.

8. Современная западная социология : хрестоматия : [учеб. пособие / авт.-сост. Г.Н. Соколова, Л.Г. Титаренко]. – Минск : Тесей, 2008. – 520 с.
9. Соціологія XIX – початку XX століття : [хрестоматія / за ред. В.Г. Городяненка]. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2007. – 628 с.
10. Соціологія на Україні : [зб. статей / відп. ред. Л.В. Сохань]. – К. : Наукова думка, 1968. – 200 с.
11. Соціологія : терміни, поняття, персоналії : навч. словник-довідник для студ. вузів / [за ред. В.М. Пічі]. – К. : Каравела, 2002. – 476 с.

ЗАВДАННЯ

1. Дати відповіді на тестові завдання.

ТЕСТИ ДО ЛЕКЦІЇ

«Особливості розвитку категоріально-понятійного апарату соціології»

- 1. Засадничі, найбільш важливі для тієї чи іншої науки поняття називаються:**
 - A. Категоріями
 - B. Гіпотезами
 - C. Основними елементами теорії
 - D. Універсаліями

- 2. Відносно усталені, такі, що історично склалися, спільності людей, які займають певне місце та відіграють специфічну роль (виконують особливі, тільки їм притаманні функції) у системі соціальних зв'язків історично-конкретного суспільства, – це:**
 - A. Референтні групи
 - B. Народи
 - C. Великі соціальні групи
 - D. Етноси

- 3. Соціальні групи, в яких кожен член може знати кожну іншу людину, що входить до цієї групи (в обличчя або за якимись іншими ознаками), але не може відстежити реакцію кожної з них на свою поведінку (для цього група дуже велика), – це:**
 - A. Референтні групи
 - B. Формальні соціальні групи
 - C. Великі соціальні групи
 - D. Середні соціальні групи

4. Нечисленна за складом соціальна група, члени якої об'єднані загальною діяльністю і знаходяться у безпосередньому стійкому особистому спілкуванні один з одним, що є основою для виникнення як емоційних відносин, так і особливих групових цінностей і норм поведінки, – це:

- A. Референтна група
- B. Мала соціальна група
- C. Вторинна соціальна група
- D. Середня соціальна група

5. Згідно К. Сорвіна та О. Сусоколова, сукупність людей, що мають загальну соціальну ознаку і виконують суспільно необхідну функцію в загальній структурі суспільного розподілу праці та діяльності, – це:

- A. Суспільство
- B. Соціальна група
- C. Соціальний клас
- D. Соціальна страта

6. Аналогії між суспільством та організмом дотримувалися представники:

- A. Феноменології
- B. Органіцизму
- C. Функціоналізму
- D. Теорії конфлікту

7. Згідно визначення Р. Інглхарта, суб'єктивний аспект суспільних інститутів: переконання і вірування, цінності, знання і навички, які засвоєні представниками даного суспільства і доповнюють зовнішні системи примусу і комунікацій, – це:

- A. Суб'єктивна реальність
- B. Ціннісне поле
- C. Культура
- D. Традиція